

EKSPERIMENT S PODRUČJA SOCIJALNE INKLUZIJE – PROJEKT ‘MUZEJ ZA POGLED’

TONČIKA CUKROV □ Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb

Odabirom teme *Hiper-povezani muzeji: novi pristupi, nova publika* za Međunarodni dan muzeja 2018. naglašeno je da suvremeni muzeji prilagođuju komuniciranje baštine novim društvenim okolnostima u kojima djeluju. Među brojnim projektima koji naglašavaju primjenu novih tehnologija u komunikaciji baštine i na taj se način otvaraju prema novoj publici, projekt *Muzej za POGLED* u realizaciji Muzeja Međimurja Čakovec (MMC-a) izdvojio se izborom posebne publike kojoj je posvetio pozornost. Riječ je o jednoj od socijalno najranjivijih skupina stanovništva isključenih iz društva – djeci s poremećajima iz spektra autizma.¹

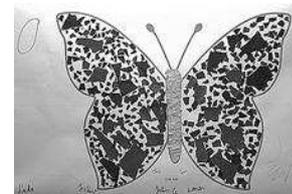
Muzejski pedagog – edukacijski programi?! Da bismo jasnije pozicionirali spomenuti projekt, bitno ga je sagledati s nekoliko stajališta, ponajprije s gledišta muzejske pedagogije jer se ta djelatnost najizravnije bavi posjetiteljima muzeja. Poslovi edukacije dugo su bili marginalizirani i percipirani kao djelatnost usmjerena isključivo prema djeci, posebice onoj školske dobi kako bi se zadovoljile potrebe za odgojno-obrazovnim aspektima što ih nudi baština u muzeju.² S tranzicijskim promjenama suvremeni je muzej rad s publikom više usmjerio prema pojedincu, pa je stoga muzejska pedagogija kao djelatnost prestrukturirana.³ U Hrvatskoj njezin novi zamah pratimo od sredine 1990-ih, kada je u povodu obilježavanja Međunarodnog dana muzeja pokrenuta edukativna muzejska akcija (EMA).⁴ Njezin je cilj bilo poticanje mlađe populacije na individualni dolazak u muzej i njihovu senzibilizaciju za kulturnu baštinu muzejskih institucija. U prvim organiziranim akcijama projekte u muzejima većim su dijelom vodili kustosi jer je tada muzejskih pedagoga bilo malo. Uključivanje muzeja u tu akciju bio je svojevrsni doprinos razvoju muzejske pedagogije u Hrvatskoj, što je s vremenom pridonijelo obogaćivanju ponude Muzeja različitim edukativnim programima namijenjenima djeci svih dobi i široj publici.⁵ Konsolidacija struke danas je očita, a ogleda se u raznovrsnim edukativnim programima, kao i u povećanju broja muzejskih pedagoga, kojih je isprva u muzejskoj zajednici bilo samo nekoliko, a danas ih je 56.⁶

Edukativni projekti Muzej Međimurja Čakovec (MMC) za Međunarodni dan muzeja 2018. Muzej Međimurja Čakovec, iako je tek nedavno zaposlio muzejskog pedagoga, posljednjih se godina intenzivno bavi približavanjem kulturne baštine široj publici pa poslove muzejske pedagogije obavljaju djelatnici Muzeja sukladno programskim aktivnostima. Edukativno-promotivni projekt *Mali školski kustosi* popularizira muzejsku djelatnost uz Međunarodni dan muzeja.⁷ Projekt je vrlo uspješan, a ima obilježja kulturne akcije – povezuje Muzej, odabranu osnovnu školu iz Međimurske županije te lokalnu zajednicu unutar koje škola djeluje. Završnica projekta obuhvaća prezentaciju “zagubljene” materijalne i nematerijalne etnobaštine i kulturno-povijesne baštine, koju vraća iz zaborava. To je razlog što u prezentaciji, osim učenika istraživača baštine koji “glume” kustose muzeja, sudjeluju i etnoudruge te druge udruge, a velik broj članova lokalne zajednice prigodice pridonosi tim svečanostima.

Drugi edukativni projekt MMC-a *Muzej za POGLED*, koji ove godine prezentira temu manifestacije Međunarodnoga dana muzeja *Hiper-povezani muzeji: novi pristupi, nova publika*, na nešto drugačiji način surađuje sa zajednicom – izborom posjetitelja s margine društva, i na taj način sudjeluje u njihovoj socijalnoj inkluziji.⁸ Tim projektom Muzej je ostvario i vlastitu nakanu – prezentirao je i popularizirao svoju Likovnu galeriju. Međutim, aktivnim dijalogom s djecom s poremećajima iz spektra autizma i njihovim pratiteljima – članovima obitelji, Muzej je pomaknuo vlastite granice u sklopu suvremene muzeološke uloge te pridonio kulturno-društvenom uključivanju u zajednicu jedne od najranjivijih skupina stanovništva isključenih iz društva zbog njihova invaliditeta. Projekt je bio poticaj njihovu socijalnome, komunikacijskome, emocionalnome i kreativnom razvoju te boljoj integraciji u obitelj i društvo. Projekt je realiziran interdisciplinarno, a inicirala ga je voditeljica Likovne galerije, muzejska savjetnica i akademska slikarica Erika Nađ-Jerković. Ostvaren je u suradnji s članovima udruge *Pogled* iz Nedelišća, uz vodstvo i stručnu psihološku potporu mr. sc. Jelene Klinčević, voditeljice Psihologijskog centra Čakovec. S obzirom na inovativnost te zahtjevnost realizacije, projekt je proglašen *Naj-akcijom Grada Čakovca – prijatelja djece* za 2018.

Muzejski projekti za osobe s invaliditetom. Projekt *Muzej za POGLED* važno je prokomentirati i iz vizure iskustva rada hrvatskih muzeja s ciljanim skupinama posjetitelja, posebice s osobama s invaliditetom. Od druge polovice 1990-ih u muzejima bilježimo sporadične primjere posebnih programa namijenjenih spomenutim posjetiteljima, a od 2000-ih uslijedila je veća otvorenost za programe namijenjene različitim skupinama društva, u skladu sa zakonskom

IM 49, 2018.
POGLEDI, DOGAĐAJI, ISKUSTVA
VIEWS, EXPERIENCES, EVENTS

1 Djeca s poremećajima iz autističnog spektra u razvojnoj su životnoj dobi kada se ne utvrđuje stupanj invaliditeta. Ona su socijalno isključena skupina koju ću u ovom radu prema klasifikacijama socijalno isključenih osoba radi jasnoće prezentirati kao osobe s invaliditetom. Strategija borbe protiv siromaštva i socijalne isključenosti u Republici Hrvatskoj (2014. – 2020.), dostupno na URL: <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages/ZPPI/Strategija%20borbe%20protiv%20siroma%C5%A1tva.pdf> (posjećeno: 30. kolovoza 2018.).

2 Muzejski dokumentacijski centar (MDC), u suradnji s muzejskim pedagogima i kustosima zagrebačkih muzeja, sustavno je radio na definiranju te djelatnosti. Rezultat toga je činjenica da je u Zakon o muzejima iz 1998. muzejski pedagog uveden kao stručno zvanje.

3 Postoje različiti modeli organizacije edukativne djelatnosti; jedni više pozornosti pridaju individualnom dolasku u muzej, drugi dolazak u muzej strukturiraju sukladno dobnim skupinama i povezano s državnim programom kulturnog razvoja, a možemo reći da prevladava treći pristup, koji na različite načine kombinira ta dva osnovna modela. Cukrov, Tončika. *Novo lice muzeja u budućnosti – korak u novo tisućljeće. Informatica Museologica*, Vol. 28, No.1-4, kolovoz 1998. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, str. 5-13.

4 Što je u muzeju oduševilo prof. Baltazara? naziv je prve EMA-e organizirane 1996. pod vodstvom MDC-a. Iduće godine uslijedila je akcija *Cvijet*, a potom organizaciju akcije preuzima Sekcija za muzejsku pedagogiju i kulturnu akciju Hrvatskoga muzejskog društva. Koordinaciju EMA-e na predloženu temu svake godine preuzima drugi muzej. U 2018. tema akcije bila je *Lada*, a organizaciju je koordinirao Gradski muzej Karlovac.

5 Sve je više programa namijenjeno ciljanoj populaciji kao što su osobe oštećena vida i osobe s drugim oblicima invalidnosti, kao i programa namijenjenih obiteljima, turistima itd.

6 Podatak se nalazi u stručnom registru koji se vodi u MDC-u. Podatci u A-registru, o muzejima koji su registrirani i u potpunosti djeluju po Zakonu o muzejima, govore o 56 muzejskih pedagoga, od kojih su troje vježenici.

7 Projekt je inicirao i vodi ga mr. sc. Zlatko Bacinger, koji je zaposlen kao voditelj PR-a i marketinga u Muzeju. Realizirao ga je na temelju novih oblika partnerstva Muzeja i škole kojima je cilj kulturno obrazovanje djece. Da je suradnja tih institucija iznimno važna te da je dobio od programa prilagođenih djeci školske dobi velika, potvrđuje njemačka muzejska zajednica, koja je o toj temi objavila priručnik kao potporu muzejskim djelatnicima; škola@muzej; Priručnik o suradnji. Berlin: Deutscher Museumsbund e.V., 2011.

8 Brstilo, Ivana; Jelavić, Željka. *Kultura kao prostor mogućnosti: muzej kao čimbenik društvene integracije. Etnološka istraživanja 15*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 2010., str. 145-160.

9 Na temelju Opće deklaracije o ljudskim pravima iz 1948. danas jača svijest da se osobe s invaliditetom u traženju svojih prava, uključujući i kulturne potrebe koje nude muzeji, ne smiju zakinuti. Sušić, Željka. Svi ljudi imaju jednaka ljudska prava. *Publikacije za osobe s invaliditetom – nakladnički izazovi za muzeje*, ur. Snježana Radovanlija Mileusić. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2016., str. 25.

10 Tijekom vremena realizirano je više projekata namijenjenih osobama s invaliditetom pa je u organizaciji MDC-a voditeljica knjižnice mr. sc. Snježana Radovanlija Mileusić organizirala radionicu u sklopu serije *Kako objaviti dobru muzejsku knjigu*.

Sudjelovalo je više izlagača koji su govorili o nakladništvu namijenjenome osobama s invaliditetom. *Publikacije za osobe s invaliditetom – nakladnički izazovi za muzeje*, ur. Snježana Radovanlija Mileusić. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2016.

11 Posljednjih nekoliko desetljeća bilježi se znatan porast prevalencije poremećaja iz autističnog spektra (PAS) u cijelom svijetu.

regulativom koja svima osigurava jednako pravo dostupnosti kulturnoj baštini.⁹ Senzibilizaciji hrvatskih muzeja za dostupnost baštine osobama s invaliditetom¹⁰ znatno je pridonio Tiflološki muzej, jedan od malobrojnih specijaliziranih muzeja u Europi koji se poglavito bavi problematikom osoba oštećena vida. *Na istome inkluzivnom putu Muzej je više od šezdeset godina te svojim programima i radom podupire samosvjesnost različitih socijalno isključenih osoba pridonoseći njihovoj boljoj uključenosti u zajednicu*. Muzej je, među inim, dao svoj doprinos i skupini koja ne može ostvariti govornu komunikaciju, odnosno osobama sa složenim komunikacijskim potrebama, u koju pripadaju i osobe s poremećajima iz spektra autizma. Taj je muzej, u suradnji s Udrugom AmoReVera, pokrenuo projekt izrade muzejskoga alternativno-augmentativnoga govornika *JA-KOM* ("slike koje govore").

Aplikacija je instalirana u stalni postav Tiflološkog muzeja, a služi kao pomagalo usklađeno s fizičkim/motoričkim i intelektualnim mogućnostima korisnika. Osim vizualnoga, ona ima pisani i zvučni zapis koji se aktivira dodiranjem te na taj način olakšava komunikaciju osobama s teškim i ekspresivnim poremećajima.

O osobama s poremećajem iz spektra autizma. Tko su osobe s poremećajem iz spektra autizma? Riječ je o osobama koje već u prvim godinama života pokazuju zaostajanje u razvoju u jednome od područja poput socijalnoga, komunikacijskoga, emocionalnoga ili kognitivnog te atipičnosti u obilježjima općeg ponašanja i interesa.¹¹ Zbog složenosti *pervazivnih razvojnih poremećaja* tim je osobama iznimno zahtjevno pružiti zdravstvenu i socijalno-društvenu potporu, pa je u novije vrijeme broj udruga koje okupljaju roditelje i djecu s poremećajima iz spektra autizma sve više. U Međimurskoj županiji Udruga građana *Pogled* jedina je udruga koja se time bavi i u svom je dosadašnjem djelovanju dala velik doprinos ranoj detekciji i tretmanu neurorazvojnih poremećaja u svojoj sredini. Udruga razvija vlastiti model rada s osobama s poremećajem iz spektra autizma: organizira različite edukacijsko-(re)habilitacijske programe kao što je sportsko-rekreativni program *Kotačić* koji nedostaje (autorica Patricia Kuhta). Uvođenje metoda psihosocijalnog rada s obiteljima i kontinuirane psihološke pomoći roditeljima velik je doprinos pozitivnim rezultatima i djeci i obiteljima, a to potvrđuje i najnoviji realizirani eksperimentalni projekt *Muzej za POGLED*.¹²

Muzejska perspektiva – Muzej za POGLED. Voditeljica Likovne galerije MMČ-a Erika Nađ-Jerković, ujedno i akademska slikarica, vođena razumijevanjem za posebnost osoba s poremećajem iz spektra autizma, u projektu *Muzej za POGLED* osmislila je iznimno profiliranu metodologiju rada prilagođenu toj populaciji. Projekt je trajao nekoliko mjeseci, od travnja do srpnja 2018., a vođen je u više koraka, isprva u udruzi *Pogled*, a poslije u stalnom postavu likovnih zbirki MMČ-a.

Pri organiziranju projekta vodila se briga o dobi i posebnostima svake pojedine osobe. Djeca su bila svrstana u pet dobnih skupina i podijeljena u pet likovnih radionica koje su organizirane oko tri teme: *Na krilima leptira*, *Moja galerija* i *Ja to mogu*, a realizirane su u stalnom postavu zbirke likovne umjetnice Marije Zidarić. Ukupno je sudjelovalo 19 djece, 14 dječaka i 5 djevojčica, u dobnom rasponu od 5 do 18 godina.

Prva radionica – *Na krilima leptira*, bila je namijenjena najmlađima. Djeca su radila u skupini i izrađivala kolaž u kojemu je njihov zadatak bio konturno označenog leptira ispuniti natrganim komadićima kolažnog papira osnovnih boja.

Na radionici *Moja galerija* djeca su radila u parovima. Od unaprijed izrezanih reprodukcija slika i skulptura iz starih muzejskih kataloga izrađivali su kolaž koji je kasnije postao njihova imaginarna galerija.

Na radionici *Ja to mogu* potican je individualni rad: djeca su radila kombiniranom tehnikom crtež-kolaž prema umjetninama koje su vidjeli u postavu Muzeja, a to su *Crno-bijela tapiserija* i *Predložak za dizajn tekstila*, radovi likovne umjetnice Marije Zidarić.

Likovne su radionice vrlo dobro prihvaćene, a pokazalo se da su bile dobro odabrane i primjerene dobi i mogućnostima sudionika. Poznato je da je za tu populaciju likovni izričaj izvrsno terapijsko sredstvo – djeca s takvim teškoćama vole izražavanje "slikom" jer imaju problema s verbalnom komunikacijom i drugim oblicima komunikacije.¹³

Psiho-socijalna potpora sudionicima projekta Muzej za POGLED. Da bi se projekt mogao realizirati s obzirom na to da su članovi udruge *Pogled* iznimno heterogena populacija glede brojnih parametara, mr. Jelena Klinčević, klinička psihologinja, unaprijed je počela osiguravati pozitivnu socio-emocionalnu adaptaciju i komunikaciju djece.

O svemu je vođena briga jer osobe s teškoćama iz spektra autizma imaju smanjene sposobnosti usmjeravanja pažnje i preosjetljivi su na senzoričke poremećaje, pa je njima i dolazak u Muzej bio vrlo zahtjevna aktivnost. Složenost projekta ogleda se i u činjenici da su psihološku potporu dobili i roditelji okupljeni u udruzi *Pogled* jer su oni najviše vezani za svoju djecu, a za ovaj je projekt trebalo poduzimati niz novih radnji kod kuće, u uloji pratitelja djece na putu do Muzeja te na radionicama.

Iskustva hrvatskih muzeja s osobama s poremećajem iz spektra autizma. Posljednjih godina i muzeji većih hrvatskih gradova bilježe porast posjeta osoba s poremećajem iz spektra autizma.¹⁴ Među aktivnijima je Centar za autizam iz Zagreba, koji je vodio skupinu odraslih osoba na različita kulturna mjesta u gradu. U evaluaciji posjeta stručni djelatnici Centra istaknuli su niz dobrobiti, a takvo iskustvo navode i voditeljice projekta *Muzej za POGLED: ... dolazak u kulturnu ustanovu pomaže pri razvijanju socijalnih vještina, potiče na razumijevanje socijalne komunikacije te doprinosi socijalnoj potpori*. Na njih pozitivno utječe promjena u njihovoj dnevnoj rutini. Istaknuto je i da su učinci sudjelovanja u kreativnoj radionici višestruki – od vježbanja motoričkih vještina do zadovoljstva zbog uspješno odrađenoga zadatka. Naglašeno je kako rad s osobama s poremećajem iz spektra autizma zahtijeva izrazito individualni pristup jer svaki od njih je jedinstven – imaju različite simptome, a u okviru simptoma različite stupnjeve.¹⁵

Cjelovito osmišljavanje i interdisciplinarno postavljanje projekta *Muzej za POGLED* upućivali su na uspješnost, što je dobilo upravo takvu evaluaciju na završnoj prezentaciji organiziranoj u formi (edukativne) izložbe dječjih radova, svečano otvorenoj 13. srpnja 2018. Uz izložbu je priređen i popratni katalog projekta u kojemu su uz tekstove voditeljica projekta objavljene i dokumentarne fotografije koje ilustriraju razne faze provedbe projekta. S tog je događanja važno izdvojiti da je veći dio sudionika došao u Muzej te time potvrdio da je socioemocionalna adaptacija tih osoba uspješno provedena, a ponos i zadovoljstvo ogledalo se i u lakšoj komunikaciji s njima. Sve to nije bilo ništa manje važno ni za roditelje uključene djece, koji su bili zadovoljni jer su ih kulturni sadržaji koje im je ponudio Muzej obogatili, a i emocionalno rasteretili s obzirom na zahtjevnu i brigom opterećenu svakodnevicu.

Brojevi uvijek nešto govore?! Za djecu s poremećajem iz spektra autizma iz udruge *Pogled* ovaj je projekt veliki iskorak u nepoznato, prema muzeju i kulturnim sadržajima. Jednako tako možemo reći da je on ujedno i veliki korak za MMČ, kao i za cijelu zajednicu. Važno je spomenuti i broj osoba uključenih u projekt: u njemu je sudjelovalo 19-ero djece te njihovi roditelji, članovi obitelji i prijatelji. Iako je projekt namjenski rađen za mali broj djece, njima su nužno pribrojani i članovi koji ih prate, zbog čega je ukupan broj korisnika u projektu višestruko veći.¹⁶ S pozicije djece kojima je projekt bio namijenjen, njegova kvaliteta ima apsolutnu prednost pred kvantitetom. Kako je riječ o populaciji koja je uglavnom isključena iz konzumiranja kulturnih sadržaja, korist od projekta iznimno je velika jer je njime posredno i okolina u kojoj žive osobe s poremećajem iz spektra autizma postala senzibiliziranija za dolazak u muzej. A oni pripadaju potencijalno pojedinačnim korisnicima kulturnih muzejskih sadržaja te svojim dolascima u budućnosti mogu znatno pridonijeti povećanju broja posjetitelja i u pozitivnom smjeru promijeniti statističke podatke.

Zaključak. Realizacijom eksperimentalnoga inkluzivnog projekta *Muzej za POGLED* MMČ je potvrdio da ima potencijala za kulturnu intervenciju u društvenoj zajednici. To je poticaj da se osvrnemo i na dokumente s područja socijalne politike, za što u muzejskoj zajednici rijetko imamo priliku. Među takvim dokumentima važna je, primjerice, *Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. godine*. U njoj se preporučuje osiguravanje veće dostupnosti svih sadržaja iz kulturnog života zajednice osobama s invaliditetom, kao i podupiranje projekata koji afirmiraju njihove kreativne i umjetničke mogućnosti. Da bi takvi projekti bili kvalitetno realizirani u muzeju, zahtijevaju se posebna znanja i vještine rada s ciljanom populacijom, bez obzira na to obavlja li te poslove kustos ili muzejski pedagog. Upravo se stoga potrebno zalagati da se za muzejske djelatnike organizira kvalitetna edukacija, i to posebno ona usmjerena na osobe s poremećajem iz autističkog spektra. Naravno, trebala bi uslijediti i potpora sustavnom pristupanju izradi nacionalnog programa za osobe s poremećajem iz spektra autizma koji bi uključio i muzeje kao partnere, kao što je učinjeno u SAD-u i mnogim europskim zemljama.

Cilj ovih preporuka jest dosegnuti standard na općoj razini jer je (...) briga prema socijalno isključenim osobama ogledalo društvene zajednice.¹⁷

Primljeno: 5. rujna 2018.

AN EXPERIMENT FROM THE REALM OF SOCIAL INCLUSION – THE 'MUSEUM FOR VIEW' PROJECT

With the production of the project *Museum for View* in the context of the International Museum Day theme in 2018, which was *Hyperlinked Museums: New Approaches, New Public*, the Museum of Međimurje in Čakovec (MMČ) presented itself through an innovative project characteristic of contemporary museological practice, wanting to show that the museum has potentials for cultural interventions in the community. Thanks to the project, MMČ with its engagement contributed to the social inclusion of children with special needs from the autism spectrum, one of the most vulnerable groups of the population excluded from society by virtue of their problems. The project was produced with great professionalism and interdisciplinarity in partnership with the civil sector, and in this way articulated its social role. It can be expected that MMČ will produce, within the community in which it has been operating for quite a long time, further successful community-backed projects, and is thus an example of good practice, which other museums in Croatia, even those that are more contemporarily equipped, can only hope to emulate.

Cepanec, Maja. Rana dijagnostika poremećaja iz autističkog spektra – teorija, istraživanja i praksa. *Klinička psihologija* 8 (2015), 2, 203, dostupno na URL: file:///C:/Users/Toncika/Downloads/Cepanec_7%20(i).pdf (posjećeno: 30. kolovoza 2018.).

12 *Muzej za POGLED*, 21.4.-13.7.2018. (autori teksta: Maša Hrustek Sobočan, Erika Nađ-Jerković, Jelena Klinčević, ur. Erika Nađ-Jerković, Jelena Klinčević. Čakovec: Muzej Međimurja Čakovec, 2018., str. 7.

13 Muzejski alternativno-augmentativni govornik *JA-KOM* izvrsno je pomagalo toj populaciji, ali je ono dostupno samo u Tifloškome muzeju. Međutim, u svakome muzeju, uz potporu stručne osobe, moguće je organizirati radionice u obliku *art terapije* koja se pokazuje primjerenom tehnikom u njihovoj rehabilitaciji.

Kliček, Mira. Likovna terapija u liječenju i obrazovanju: djelovanje boja. *Vizualna kultura i likovno obrazovanje*, ur. Ivančević, Radovan; Turković, Vera. Zagreb: Insea, 2001., str. 161-184.

14 U Zagrebu je vrlo aktivan Centar za autizam, koji je svoje korisnike vodio u različite muzeje, a među ostalim, više su puta tijekom 2016. i 2017. posjetili Etnografski muzej u Zagrebu. Tijekom tog razdoblja organizirano je šest posjeta koji su uključivali i sudjelovanje na različitim radionicama.

Vrsalović, Silvia. Programi Etnografskoga muzeja za osobe s poremećajima iz spektra autizma. *Etnološka istraživanja* 22. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, 2017., str. 115-125.

15 Isto, str. 124.

16 Statistika posjeta koju vodi svaki muzej za ovaj je projekt nešto složenija: načelo je da se mjeri broj posjeta muzeju. Kako su djeca s poremećajem iz spektra autizma i osobe koje su ih pratile, a koje nisu uvijek bile iste, dolazile u muzej i na radionice više puta, mjerenje obuhvaća više parametara. Stoga bi za ovakve projekte trebalo postojati specifično definiranje kriterija bilježenja posjeta. Na web stanicama MDC-a objavljuju se godišnji pregledi posjeta za hrvatske muzeje, dostupno na URL: <http://www.mdc.hr/hr/muzeji/muzejska-statistika/statistika-hrvatskih-muzeja/> (posjećeno: 30. kolovoza 2018.).

17 Vouk, Morana. Muzejska izdavačka zadaća za osobe s invaliditetom. *Publikacije za osobe s invaliditetom – nakladnički izazovi za muzeje*, ur. Snježana Radovanlija Mileusnić. Zagreb: Muzejski dokumentacijski centar, 2016., str. 37.